

RECENZJE

SEMINARE

t. 43 * 2022, nr 3, s. 251-195

Początki bizantyńskiego ikonoklazmu (726-754). Teksty źródłowe, wstępy i opracowanie Małgorzata Jesiotr oraz ks. Józef Naumowicz, przekład Małgorzata Jesiotr, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2021, ss.189, ISBN 9788366018808.

Zjawisko ikonoklazmu w cesarstwie bizantyjskim pojawiło się za panowania cesarza Leona III i jego syna Konstantyna V w latach 726-754. Termin ikonoklazm oznacza odrzucenie kultu ikon przedstawiających wizerunki świętych oraz postaci biblijnych. Przyczyną zjawiska była reinterpretacja pierwszego przykazania Dekalogu dokonana przez cesarza Leona III. Monarcha twierdził, że starotestamentalny zakaz tworzenia wizerunków dotyczył nie tylko pogańskich bożków, ale również przedstawień Boga oraz świętych.

Książka autorstwa dr Małgorzaty Jesiotr oraz ks. prof. Józefa Naumowicza jest wydaniem polskiego tłumaczenia źródeł ukazujących początki bizantyjskiego ikonoklazmu za panowania cesarza Leona III oraz jego syna Konstantyna V Kopronima. Wstęp ogólny składa się z dwóch części: w pierwszej autorzy krótko przedstawili teksty źródłowe, które przetłumaczyli oraz scharakteryzowali, a w drugiej zwrócili uwagę na problematykę związaną z grecką terminologią z epoki. We wstępie podkreślili, że badania nad zagadnieniem ikonoklazmu są nadal potrzebne i powinny być ściśle połączone z szerokim kontekstem epoki, której sam ikonoklazm bezpośrednio dotyczy. Książka, jak i poszczególne tłumaczenia rozpoczynają się krótkimi wstępami redaktorów.

Publikacja jest podzielona na cztery rozdziały w oparciu o źródła pisane prezentujące problematykę początków ikonoklazmu (inne określenie obrazoburstwa używane w literaturze). Pierwszy rozdział skupia się na opisie i tłumaczeniu *Pism Germana patriarchy Konstantynopola*, które według współczesnych badań historycznych są najstarszym źródłem pisany mówiącym o działaniach Leona III przeciwko ikonom. Jednocześnie jest to źródło uważane za najważniejsze spośród wymienionych w książce, ponieważ jest świadectwem obrazoburczych wydarzeń, o których pisała jedna ze stron sporu. Patriarcha German jest autorem trzech listów do biskupów z Azji Mniejszej. W owych listach zajmuje stanowisko gorliwego obrońcy ikon oraz wyraża swoje zaniepokojenie ikonoklastycznymi tendencjami rodzącymi się wśród cesarzy i niektórych biskupów. Pierwszy z listów Germana jest skierowany do Jana z Synady, który był biskupem tej frygijskiej diecezji. W swym piśmie patriarcha Konstantynopola pisze o biskupie Nakolei Konstantynie, u którego zauważył sympatie do poglądów ikonoklastycznych oraz o pouczeniu jakie ów kapłan otrzymał od Germana. W liście również pojawia się prośba o modlitwę o pomyślność cesarza Leona i Konstantyna, która prawdopodobnie świadczy o tym, że ów list został napisany jeszcze przed pierwszymi otwartymi wystąpieniami cesarza przeciwko ikonom. Drugi z przetłumaczonych listów jest skierowany do wspomnianego już biskupa Konstantyna z Nakolei, który w swoich poglądach zbliżał się do ikonoklazmu. German w swym liście nie zawarł żadnej wzmianki o tym, że Konstantyn podjął jakieś obrazoburcze działania czy też kogoś do nich namawiał. Trzeci list Germana skierowany jest do Tomasza biskupa Klaudiopolis (najprawdopodobniej tego znajdującego się w Bitynii). W przeciwieństwie do pozostałych listów ten jest napisany w zdecydowanie mniej oficjalnym tonie (German pisze nie jako zwierzchnik, bardziej jako przyjaciel lub ojciec). Innymi źródłami, które były przypisywane Germanowi, a zostały wydane w monografii są *Mowa o świętych obrazach* oraz *O synodach i herezjach*. Należy jednak zaznaczyć, że współcześnie ich autorstwo jest podawane w wątpliwość. Niemniej są to cenne źródła z analizowanego okresu, ponieważ *Mowa o świętych obrazach* powstała przed synodem w Hierii, zatem jest

datowana na lata 730-754, natomiast wybrane fragmenty *O synodach i herezjach* prawdopodobnie powstały po roku 754 jako pismo polemizujące z poglądami zwolenników ikonomachii. Oba pisma zawierają otwartą krytykę działań ikonoklastycznych cesarzy oraz ich zwolenników, a biskup Nakolei został nawet określony mianem herezjarchy.

Drugi rozdział poświęcony jest tłumaczeniu źródeł zachodnich, które prezentują odpowiedź papieża na obrazoburcze działania cesarzy. Są to niezmiernie ważne przekazy historyczne, ponieważ reakcja Italii na ikonoklazm wpływała na sytuację społeczno-polityczną w regionie i pośrednio na terenach ogarniętych ikonomachią. Przetłumaczone źródła to fragmenty *Liber Pontificalis* (życiorys papieża Grzegorza II i Grzegorza III), *List papieża Grzegorza III do Antonina z Grado*, fragment *Kroniki patriarchów Grado*, *List papieża Hadriana I do Karola Wielkiego*, *List papieża Grzegorza II do patriarchy Germana*, *Listy papieża Grzegorza II do cesarza Leona III* oraz *Inskrypcje Liutpranda z kościoła w Corteolone*. Pierwszym i jednocześnie najistotniejszym źródłem w tym rozdziale jest *Liber Pontificalis*, ponieważ jest to źródło napisane za życia lub niedługo po śmierci papieża Grzegorza II i Grzegorza III, którzy sprawowali swoje pontyfikaty w czasie pojawienia się ikonoklazmu. Według przedstawionych w tym dziele informacji cesarz Leon III miał nakazać ówczesnemu papieżowi usunięcie z kościołów obrazów przedstawiających aniołów oraz świętych. Zachowany list papieża Grzegorza III do arcybiskupa Grado Antonina jest bez wątpienia pismem autentycznym oraz bardzo ważnym, ponieważ informuje o planowanym synodzie w sprawie ikon oraz ikonomachii prowadzonej przez cesarzy. Należy zaznaczyć, że to źródło było przez niektórych badaczy uważane za wątpliwe z powodu znajdujących się tam informacji o nakazie niszczenia kościołów przez cesarza Leona (co najprawdopodobniej jest hiperbolą) oraz użycia nietypowego określenia dla papieża w nagłówku listu. Wezwanie arcybiskupa Grado na synod w sprawie ikon znajduje się jednak nie we wspomnianym liście, lecz *Kronice patriarchów Grado*, a sama *Kronika* zawiera cenne informacje o patriarchach Grado oraz powstaniu metropolii. Późniejszym źródłem odnoszącym się do problematyki ikonoklazmu jest *List papieża Hadriana I do Karola Wielkiego*. Wiadomość papieża do króla jest odpowiedzią na przesłane przez Karola pismo, w którym padają zarzuty wobec II soboru nicejskiego dotyczącego zakończenia ikonoklazmu. Interesującymi źródłami z epoki są trzy listy przypisywane papieżowi Grzegorzowi II. Ich autentyczność bywa kwestionowana, ale mogły być one napisane częściowo przez papieża, a potem zostały „wzbogacone” przez nieznanego autora lub autorów. Pierwszy z tych listów jest skierowany do patriarchy Konstantynopola Germana, w którym papież wyraża radość ze zwycięstwa Germana nad obrazoburcami. Dwa pozostałe listy mają być odpowiedzią Grzegorza II na nakazy, jakie skierował do papieża cesarz Leon III. Nie jest pewne czy oba listy są autentyczne, wiadome jednak jest, że doszło do wymiany korespondencji między cesarzem Leonem III a papieżem Grzegorzem II. Ostatnim źródłem w tym rozdziale są dwie inskrypcje z kościoła w Corteolone ufundowanego przez króla Liutpranda. Sam kościół powstał w latach 30. VIII wieku, a inskrypcje zostały przepisane pod koniec VIII wieku i włączone do *zbioru z Lorsch*. W inskrypcjach zawarta jest sugestia jakoby to właśnie król Longobardów był odpowiedzialny za Kościół jako jego obrońca przed cesarzem obrazoburcą. Tekst inskrypcji zawiera również informacje o fundacji kościoła przez Liutpranda i o tym, że Leon III podjął działania ikonoklastyczne pod wpływem pewnej nieznaney osoby. Takie sugestie pojawiają się również w innych źródłach (jednakże w odmiennych wersjach niełatwych do pogodzenia).

Trzeci rozdział skupia się na bizantyjskiej historiografii wspominającej początki obrazoburstwa w Bizancjum. Te teksty zostały napisane już po przedstawionych wydarzeniach i powinny być interpretowane z rozwagą, z uwzględnieniem czasu ich powstania oraz stronniczości autorów. Przedstawionymi źródłami są: fragment *Zwięzłej historii* Nikefora, fragment *Kroniki* Teofanesa, fragment *Zwięzłej kroniki* Jerzego Mnicha oraz *Opowieść o początkach niszczenia obrazów* Jana z Antiochii. Pierwsze źródło opisane w trzecim rozdziale *Zwięzła historia* Nikefora jest o tyle istotne, że autor tego dzieła był cesarskim sekretarzem w latach 775-780, zatem miał dostęp do bardzo wielu cennych dokumentów. *Historia* Nikefora nie jest dziełem, które prowadzi zażartą polemikę z obrazoburcami. Możliwe, że wynikało to z faktu powiązania autora ze środowiskiem dworskim. *Kronika* Teofanesa powstała między rokiem 810 a 814, zawiera informacje dotyczące okresu od panowania Dioklecjana aż po rządę Michała I Rangabeusza. Nie jest pewne kim był autor, część badaczy utożsamia go

z przeorem klasztoru Megalos Agros na terenie dzisiejszej Turcji. Dzieło Teofanesa jest kontynuacją kroniki pisanej przez Jerzego Synkellosa, Tarazjusza, Nikefora oraz nieznanego z imienia autora, który pisał o najdawniejszych czasach zawartych w kronice. *Zwięzła kronika* Jerzego Mnicha powstała prawdopodobnie w latach 843-870, a autor był mnichem żyjącym w klasztorze w Konstantynopolu. W swoim dziele Jerzy Mnich prezentuje historię ludzkości od jej początków do 843 roku. Twórca kroniki naturalnie nie zaniechał opisu rządów Leona III oraz Konstantyna V. Autor przedstawił wspomnianych wyżej cesarzy w negatywnym świetle, ponieważ sam był gorącym przeciwnikiem obrazoburstwa. *Opowieść o początkach niszczenia obrazów* Jana z Antiochii została przedstawiona przez niego na II soborze nicejskim w 787 roku. Kapłan ów był wtedy delegatem trzech patriarchów (Antiochii, Aleksandrii i Jerozolimy), ponieważ ci nie mogli osobiście przybyć. Jan był mnichem oraz sprawował funkcję synkellosa w patriarchacie Antiochii. Według niego za genezę ikonomachii stał kalif Jazid II, który został namówiony przez żydowskiego maga do zniszczenia chrześcijańskich wizerunków w swym państwie, ponieważ to miało zapewnić mu 40-letnie rządy.

Czwarty rozdział skupia się na zaprezentowaniu dzieł hagiograficznych, które wywodzą się z legend dotyczących początków bizantyjskiego obrazoburstwa. W znakomitej większości dzieła hagiograficzne przetłumaczone i opisane w tym rozdziale powstały po roku 843, czyli już po zakończeniu się ikonomachii, jednakże znajdują się w nich odwołania do wydarzeń historycznych. Pośród tych źródeł znajdują się: *Życie i męczeństwo św. Teodozji*, *Akta męczenników konstantynopolitańskich (z 726 roku)* oraz *Żywot św. Germana patriarchy Konstantynopola*. Zgodnie ze źródłem *Życie i męczeństwo św. Teodozji* wspomniana bohaterka pochodziła z Konstantynopola i wieku 7 lat została oddana do jednego z klasztorów. Po śmierci swojej matki odziedziczyła spory majątek, który miała przeznaczyć na tworzenie bogato zdobionych ikon. Kiedy nastał czas ikonomachii została jedną z głównych postaci chroniących wizerunek Chrystusa w Bramie Chalke. *Akta męczenników konstantynopolitańskich* przedstawiają legendę o 10 męczennikach z roku 726, którzy wywodzili się ze szlacheckich rodzin, wśród nich została wyróżniona postać patrycjuszki Marii. Maria miała być najgorliwszą obrończynią słynnego wizerunku z Bramy Chalke. Jej postać była prawdopodobnie wzorowana na Annie uczennicy pewnego mnicha, która poniosła męczeńską śmierć za panowania Konstantyna V. Według legendy dziewięciu pozostałych męczenników zostało pojmanyh przez cesarza Leona III po tym jak zabili spartiusza próbującego zniszczyć ikonę na Bramie Chalke. Ostatnim przełożonym źródłem w niniejszej monografii jest *Żywot św. Germana patriarchy Konstantynopola*, który powstał ostatecznie w XI wieku (jego powstanie datuje się na lata 750-1200). Wartość historyczna tego dzieła nie jest duża, lecz stanowi ono cenne świadectwo ukazujące jak ówczesni autorzy postrzegali patriarchę Germana w sporze ikonoklastycznym. Według Luciana Lamzy tekst tego źródła został napisany ręką jednego z mnichów w Chorze w Konstantynopolu.

Podsumowując powyższą prezentację, można stwierdzić, że monografia zawiera niezwykle cenne materiały źródłowe, które są nieodzowne w poznaniu początków ikonoklazmu na terenie cesarstwa bizantyjskiego. Tematyka pierwszego okresu ikonomachii w Bizancjum jest zagadnieniem niezmiernie istotnym, ale jednocześnie trudnym do opracowania z powodu niewielkiej ilości źródeł pochodzących od naocznych świadków lub im współczesnych. Uważam, że książka dr Małgorzaty Jesiotr i ks. prof. Józefa Naumowicza jest wartościowym przekładem i opracowaniem głównych źródeł poruszających problem genezy ikonomachii w Bizancjum oraz istotnym ubogaceniem literatury naukowej. Polecam powyższą lekturę czytelnikom pragnącym zgłębić wiedzę dotyczącą tego zagadnienia.

Adam Cisek

Grodzisk Mazowiecki

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-2572-8191>

DOI: <http://doi.org/10.21852/sem.2022.3.19>

Ks. Józef Mandziuk, *Silesia sacra. Śląscy święci, błogosławieni, studzy Boży i świątobliwi na przestrzeni wieków*, Katowice 2021, ss. 478, fot. 106.

Ks. profesor Józef Mandziuk w 57. roku twórczego życia kapłańskiego i naukowego podjął się napisania szeregu dzieł naukowych z zakresu historii Kościoła katolickiego na Śląsku. W ciągu sześciu lat napisał i wydał drukiem tomy dotyczące rządców (archi)diecezji wrocławskiej, jej biskupów pomocniczych, żeńskich i męskich wspólnot życia konsekrowanego, dziejów wrocławskich kapituł katedralnej-świętojańskiej i kolegiackiej-świętokrzyskiej oraz dwóch tomów *Silesia Sacra*, dotyczących wybitnych i świątobliwych ludzi oraz miejsc, w których można podziękować lub prosić o potrzebne łaski.

Uczony wrocławski, który skrzydła twórczości naukowej rozwinął w Warszawie i w Rzeszowie, widząc trend na pisanie biografii różnych postaci, których życie nie było godne naśladowania, postanowił w swoim dziele ukazać ludzi promieniujących dobrem, przestrzegających przykazań Dekalogu i żyjących na co dzień Ewangelią. Jako autor 12-tomowej monografii dziejów Kościoła śląskiego (8-tomowej w wydaniu bibliofilskim) z łatwością wydobyl światlane postacie żyjące na przestrzeni tysiąca lat. Niektóre z nich urodziły się na Śląsku i były z nim związane przez całe swoje życie. Inne wyruszyły znad Odry w świat jako misjonarze, lecz wydała ich ziemia śląska, a one stały się jej chlubą. Jeszcze inne przybyły na Śląsk z krajów ościennych i związały z nim swoje życie i działalność. Wszystkie na przestrzeni ponad 1000 lat stały się ozdobą ziemi śląskiej, która dzięki nim otrzymała nazwę *Silesia sacra*. Wywodziły się one zarówno ze stanu osób duchownych, jak i świeckich. Byli to więc biskupi, duchowni diecezjalni, zakonnicy i zakonnice, osoby świeckie, zarówno mężczyźni, jak i kobiety. Przedstawiony rejestr postaci, żyjących w różnych okresach historycznych, potwierdza słowa św. Jana Pawła II, który przypominał, że świętość nie jest domeną tylko zakonników i zakonnice, lecz również jest ona możliwa dla osób świeckich, które mogą ją osiągnąć według stanu, w którym żyją na co dzień. Święci – jak napisano we Wstępie – „kroczą na czele wybitnych postaci uczonych, poetów, malarzy, muzyków, wodzów, hierarchów, współtworząc rdzeń społeczeństwa i odzwierciedlając obraz jego wewnętrznych wartości. Bez świętych chrześcijaństwo byłoby anonimowe i bezbarwne” (s. 13).

Autor w czterech rozdziałach przedstawił biogramy 110 postaci: świętych, błogosławionych, sług Bożych i świątobliwych. Zostały one zaprezentowane w układzie chronologicznym. W rozdziale pierwszym opisał autor ośmiu śląskich świętych. Z ich grona św. Jacek, św. Jan Sarkander i św. Melchior Grodziecki byli rdzennymi Ślązakami. Św. Edyta Stein urodziła się we Wrocławiu, lecz żyła jako karmelitanka bosa w Kolonii, a śmierć męczeńską poniosła w obozie koncentracyjnym w Auschwitz-Birkenau. Św. Wojciech, św. Andrzej Świerad i św. Agnieszka czeska otarły się o Śląsk, pozostawiając na nim ślady swojej obecności. Natomiast św. Jadwiga przybyła z Bawarii i stała się matką ludu śląskiego. To tej postaci autor poświęcił najwięcej uwagi w swoim dziele. Z tego grona czworo poniosło śmierć męczeńską, św. Andrzej Świerad żył jako męczennik-pustelnik, a tylko św. Jacek, św. Jadwiga i św. Agnieszka zmarli śmiercią naturalną. Św. Wojciech został patronem Polski, św. Jadwiga – patronką Śląska i budownictwa sakralnego na globie ziemskim, św. Teresa Benedykta od Krzyża – Edyta Stein – patronką Europy.

W rozdziale drugim znalazły się biogramy 16 błogosławionych – wyznawców i męczenników. W dziejach Śląska wszyscy błogosławieni należeli do stanu duchownego. W „stuleciu świętych”, jak określa się wiek XIII, żyły dwie mniszki: cysterka Benigna i norbertanka Bronisława, a także Czesław Odrowąż, dominikanin – patron Wrocławia oraz Wit – pierwszy sufragan wrocławski. Następną błogosławioną była dopiero Maria Merkert, współzałożycielka szarych sióstr elżbietanek, żyjąca w połowie XIX w. Były to czasy restauracji katolicyzmu na Śląsku, kiedy powstały liczne żeńskie wspólnoty zakonne, w tym trzy o proveniencji śląskiej: szare elżbietanki, marianki i jadwizanki. Najwięcej błogosławionych pojawiło się w dziejach Kościoła śląskiego podczas hekatomby drugiej wojny światowej. Wszyscy ponieśli śmierć męczeńską, zadaną przez niemieckich zbrodniarzy, zwłaszcza w obozach koncentracyjnych. Sprawdziło się wówczas powiedzenie, że jeśli w jakimś czasie panuje dużo zła, musi zrodzić się więcej dobra, aby zło nie zwyciężyło.

Rozdział trzeci został poświęcony sługom Bożym, których procesy beatyfikacyjne zostały otwarte. W 1000-letnich dziejach Kościoła katolickiego na Śląsku pojawiały się postacie cieszące się po śmierci większym lub mniejszym kultem. Wobec niektórych prowadzono procesy beatyfikacyjne, które z różnych powodów zostały zaniechane. Autor przypomina i przybliża owiane kultem postacie Ślązaków pobożnych i bogobojnych od średniowiecza do czasów współczesnych. Ich listę otwiera książkę Henryk Pobożny, *Princeps Poloniae Christianissimus*, i jego małżonka księżna Anna Śląska, a zamyka ks. Aleksander Zienkiewicz, legendarny duszpasterz akademicki, i br. Fortunand Bernard Thanhäuser, bonifratr z Wrocławia, misjonarz w Indiach. Po wydaniu książki na ołtarze został wyniesiony bł. ks. Jan Franciszek Macha, śląski wikariusz męczennik, a w czerwcu b.r. odbyła się we Wrocławiu beatyfikacja bł. Marii Paschalis Jahn i dziewięciu Towarzyszek, elżbietańskich męczennic końca drugiej wojny światowej.

Najobszerniejszy w recenzowanej pracy jest rozdział czwarty, noszący krótki tytuł: świętobliwi. Profesor z właściwą sobie akrybią, ale i z dużą dozą odwagi, wydobyl 45 postaci – duchownych i świeckich, mężczyzn i kobiet, które jego zdaniem zasłużyły na wejście po śmierci do domu Ojca. W swoim bowiem życiu zachowały Dekalog, wiodły żywot bogobojny, znosiły z cierpliwością cierpienia, przestrzegały przykazań miłości Boga i bliźniego, niosąc pomoc potrzebującym. Wśród nich byli biskupi zarówno ordynariusze, jak i sufragani, kapłani, zakonnicy i zakonnice oraz osoby świeckie. W doborze tych świętobliwych postaci zauważalna jest pewna dowolność. O postaciach historycznych istnieją różne świadectwa z okresu ich życia, do których autor mógł dotrzeć. Natomiast odnośnie do postaci współczesnych istnieją również przekazy historyczne, lecz ks. Mandziuk mógł sam wydać opinię o kimś, kogo znał i miał o nim przekonanie, że ten osiągnął on niebo. Takie przekonanie miał o księdzu biskupie Wincentym Urbanie, swoim wielkim protektorze. Wzruszające jest wspomnienie przez autora jego mamy śp. Karoliny, którą włączył do grona świętobliwych. To na jej kolanach rodziło się i kształtowało powołanie kapłańskie syna, a ona 20 lat swojego życia spędziła na wózku inwalidzkim, będąc osobą cierpiącą, ale zawsze uśmiechniętą. Autor z wewnętrznym przekonaniem napisał: „Być może niektóre przedstawione postacie w przyszłości osiągną chwałę ołtarzy. Tymczasem spieszą one z pomocą żyjącym na ziemi w duchu «świętych obcowania»” (s. 245).

Prezentowana książka została wydana drukiem na delikatnym papierze przez Wydawnictwo Biblioteki Śląskiej w Katowicach. Każda postać otrzymała białoczną fotografię, dzięki której stała się jeszcze bliższa czytelnikowi. Na uwagę zasługuje dokładnie opracowany indeks osobowy, w którym kursywą oznaczono osoby występujące w przypisach, natomiast pismem półgrubym podano zakres stron w rozdziałach dotyczących głównych postaci opisanych w książce. W oczy rzuca się bogata bibliografia, licząca 27 stron, w której zostały zawarte źródła rękopiśmienne, drukowane oraz opracowania. Są to tylko te pozycje, które były cytowane i znalazły się w przypisach. Wykaz aż 54 pozycji autorstwa ks. Mandziuka pozwala zrozumieć, jak mógł on w dobie pandemii COVID-19 zebrać i opracować tak obszerny materiał. Dlatego recenzowana książka powinna się znaleźć nie tylko w wielkich bibliotekach państwowych i kościelnych, lecz również w księgozbiorach parafialnych i zakonnych. Może ona być wzorem dla podobnych opracowań dotyczących innych dzielnic Polski.

Krzysztof Ogroński

Wszechnica Polska Akademia Nauk Stosowanych w Warszawie

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3074-8883>

DOI: <http://doi.org/10.21852/sem.2022.3.20>